

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Министерство образования Республики Тыва
Администрация муниципального района "Кызылский кожуун" Республики
Тыва
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Баян-Колская средняя общеобразовательная школа
имени Долчанмаа Бай-Кара Шожульбеевны.

РАССМОТРЕНА

Заместителем директора
по ВР

Дувен-Бады

Дувен-Бады А.А.

Протокол № 1
от «18» августа 2023 г.

СОГЛАСОВАНА

заместителем директора
по УВР

Чанзынмаа

Чанзынмаа С.К.

Протокол № 1
от «18» августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНА

и.о. директора школы

Токсун Ш.А.

Приказ № 47

от «__» августа 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по внеурочной деятельности «Улусчу ужурлар»
для обучающихся 7 класса

Составитель: педагог дополнительного
образования Доржу Ольга Байкараевна

с.Баян-Кол, 2023 г.

7-ги класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртемнин ажылчын программазы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге-кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдерниң кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш-сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суюл сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр «Тыва чоннуң бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредириниң программазы. 7- 9 класстар», С.Б.Байыр- оол, С.К. Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске- даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа оске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонuurгалын барымдаалап хувааттынган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, утгунмас болур. Ынчаарга, он дөрт хар четкен оол-даа, кыс-даа уруг улуг-биче улус-биле харылзажып, бот-боттарының, улуг-бичениң аразында хүндүткелди сагып, тыва чоннуң езу-чаңчылдарын үнелээр, өөренир деп чүлдү медереп-билип эгелээр болур. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, өгге хамаарыштыр ужурларны өөредир сорулга-биле ук программаны тургузуп кылган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга хамаарыштыр кылдынган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга- дуржулгазынга даянган. Мурнуку класстарга кээп турганы темалар кээп болур. Ынчалза-даа башкы бүрүзү ону бот-тывынгыр чоруу-биле уругларның назы-харынга дүүштүр белеткээр ужурлуг.

7-ги класска өөредир темаларның бөлүктээшкини:

«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары».

1. «Ааткыш кавай- төрээн черим». Төрээн чер, кавай деп билиишкин-биле таныжар.
2. Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери, ажыктыы, аңаа хамаарышкан езулалдар.
5. Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары.

7. Кожа –хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары).

8. Наадым – чоннуң ынак байырлалы.

9. Уругларның хар-назынынга дүүшкек оюннар.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң **өөредиглиг сорулгалары :**

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредери;

- езулуг тыва кижиниң овор-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустун аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглери ханыладып өөредери;

- тыва улустун чаңчылчаан ажил-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажил чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бурунгу чүдүлгө, дагылгалар, ужурларның өөредиглиг утказын тайылбырлап, долгандыр турар бойдуска хумагалыг чорукка кижизидип, уругларны биче сеткилдиг, дузааргак, кээргээчел чорукка өөредери;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредери;

- кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннуң байырлалдары-биле таныштырары;

- өг-бүлө, ада-ие кижиниң хүлээлгелери, өг-бүлениң бюджетиде деп билиишкиннер-биле уругларны таныштырары;

- тыва улустун уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шийтпирлеп чораанынын дугайында билигни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;

- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;

- долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга, бойдуска хамаарылгалыг езу-чаңчылдарны сагып чоруурунга чаңчыктырар;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдиди-биле билип, өг- бүлө амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;

- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «тыва» деп сөстүн төөгүлүг утказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде тыва өггө хамаарышкан езулалдарны), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,

- чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин,

- тыва улустун байырлалдарын, оюннарын,

- өг- бүлөде кежигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,

- өг- бүлө бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген **турар ужурлуг**.

Программаның тургузуу:

«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустун оюннары».

1. «Ааткыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билиишкин-биле таныжар. – 1 шак;

2. Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери, аңаа хамаарышкан езулалдар. – 7 шак, ооң иштинде 1 практиктиг кичээл;

3. Тыва өг улустун аас чогаалында, шүлүктөрдө. – 2 шак, ооң иштинде 1 практиктиг кичээл;

4. Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнуң шаг төөгүден бээр ажыкты. – 1 шак;
5. Тыва улустун хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары. – 1 шак;
6. Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. – 5 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
7. Кожа – хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары). – 1 шак;
8. Наадым – чоннун ынак байырлалы. – 7 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
9. Уругларның хар-назынынга дүүшкек оюннар. – 5 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
11. Ада- огбениң элээди уругларга чагыглары. – 2 шак; оон иштинде 1 практиктиг кичээл
12. Туңнел кичээл. – 1 шак.

Өг - биле холбашкан езу-чаңчылдарны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, өгже кирериниң езулалындан эгелээш, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Тыва улустун хоойлужуттунган болгаш эрте- бурунгудан сагып эрттирип чораан байырлалдарын билип база сактып ап, чоруур. Наадым оюннарының дугайында тускай материалдарны чыып, рефераттар кылып өөренир.

7-ги класска “Улусчу ужурлар” эртеминге **«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустун оюннары.»** деп кезектерге хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери

Өгнүн төөгүзү. Тыва өг аас чогаалында, чогаалдарда. Өгнүн дериг-херексели. Өг иштиниң кижизидикчи ужур- утказы. Өг иштинде шак-үе санаашкыны.

Өгге аъттыг, чадаг чоокшулап кээриниң езулалы. Өгже кирериниң, өгге олуларының езулалдары. Амырлажыр езулал. Аалга келген кижини хүндүлээр езулалдар: шайладыры, хондурары, үдээри. Аалдажыр чаңчыл. Аалчы кижиниң төрел аалынга кээриниң чылдагааннары. Аалчы кижиниң сөнү. Аалчыны үдээр – хап дүптээр езулал. Өгге улуг улус олурда бичии уругларның сагыыр чүүлдери.

Тыва чоннун шаандан бээр байырлап чораан байырлалдары. Шагаа– чаа-чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел. Шагааның бүдүү хүнү, шагаа хүнүнде, бүдүүзүнде сагыыр чүүлдер.

Шагаа үезиниң оюннары: баг кагары, баг адары, шыдыраа оюннары, кажык оюннары, тевектээри.

Баг кагары, оюннун сорулгазы, киржикчилери. «Баг» деп сөстүн утказы, оюнга хереглээр баг аймаа.

Баг адары. Оюннун дериг- херексели. Баг адары – эрте- бурунгу оюннарның бирээзи.

Шыдыраа оюннарының хевирлери : хөл- шыдыраа, буга- шыдыраа, муң- муң, чирги шыдыраа. Шыдыраа оюннарының тус-тус ойнаар сорулгазы, чуруму, тывылган үези.

Кажык оюннары: дөрт берге, кажыкты чыттырып кагары, дүжүрүп кагары, хожулап кагары. Кажык адары. Кажык- биле аът чарыштылары, бодалажыры.

Наадым– малчыннар байырлалы. Наадымны эрттирериниң үези. Ужур- утказы, чуруму.

Наадым үезиниң оюннары: хуреш, аът чарыштылары, ча адары. Сүр- күчүнүн үш оюнунун төөгүзү. Тываның төөгүзүнде болуп турган Наадымнарының үезинде шүүп турган мөгелер, чарыштарга эртип турган аъттар. Тываның алдар- аттыг мөгелери, ча адыкчылары.

ТАР начыннарының суму, кожууннарга хүрешпес чораанының чылдагааннары.

Эзир- Кара – төөгүлүг аът.

Шагаа, Наадым үезиниң алгыш- йөрээлдери.

Уругларның тус- тус хар- назынынга дүүштүр ойнаар оюннары : сайзана, хан-дамыр сайзырадыр оюннар, угаан оюннары. Салаалар- биле ойнаар оюннар. Ада- өгбениң элээди уругларга чагыглары.

“Улусчу ужурлар” эртемниң «Өг – тыва кижиниң буянныг уязы.Тыва улустуң оюннары.» деп эгени өренип дооскан 7-ги класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөрөнгөн болгаш оларны билген турар:

- өг - биле холбашкан езу-чаңчылдарны сагыыр;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- өгже кирериниң езулалындан эгелээш, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагыырынга чаңчыккан;
- Тыва улустуң хоойлужуттунган болгаш эрте- бурунгудан сагып эрттирип чораан байырлалдарын сактып ап база байырлап чоруур;
- Наадым оюннарының дугайында билген турар;
- Ада-өгбелерниң чагыын билер.

Календарь-тематиктиг план.

«Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустун байырлалдары, оюннары.»

№	Темазы	Үези/шагы	Кичээлден уругларның билген турар билиишкиннери болгаш эге билиглери	Кичээлдин эртер хүнү	
				план езугаар	херек кырында эрткен үези
1.	Кирилде кичээл. «Ааткыш кавай-төрээн черим». Төрээн чер, кавай деп билиишкин –биле таныжар.	1	Ааткыш-кавай, төрээн чер; оларның аразында харылзаазын тодарадып, ону тайылбырлап билген турар ужурлуг.		
2.	Өг-тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери.	1	Өг – тыва кижиге буянныг уя деп билиишкинни база өгнүң хевирлерин, тывылган төөгүзүн билген турар.		
3	Өгнун дериг-херексели. Өг иштиниң кижизидикчи уткалыы. Өг иштинге шак- үе санаашкыны.	1	Өгде дериг-херекселдерниң аттарын: үлгүүр, орун, аптаралар, чүък, өг шывыы, ынаа, хана, хараача деп билиишкиннерни база өг иштинге үе санаашкынын билген турар.		
4	Өгге хамаарышкан езулалдар. Өгде ыдыктыг чүүлдер.	1	Өгге хамаарышкан езулалдарны: өгге келген кижини шайладыр, өгге бир кижини олурда, сагыыр, өгге бир кижини олурда, эт-сепке хамаарышкан, аалчы кижини хүндүлээр езулалдарны база өгде ыдыктыг чүүлдерни билген турар ужурлуг.		
5	Өгге олурарының	1	Өгге олурарының чурумун:		

	чуруму.		баскактанып, сөгедектей, дис баштап, күдүк базып, будун көстүп олурбазы, дазалап олурбазы, будун хачылай олурбазы, холун черге даянып олурбазы дээн ышкаш сагыыр ужурлуг база хоруглуг чүүлдерни билген турар.		
6	Өгже киреринин, үнеринин езулалдары.	1	Өгге киреринин: өгнүң ээзинин, аалчынын үнер болгаш киреринин езулалдарын билген турар.		
7	Аалчыларны уткуур, үдээр езулалдар.	1	Аалчы кижини уткуур, үдээр, ону хүндүлээр база хап дүптээр езулалдарны база өгге кижилер келгенде удуурунун, өгден үнеринин, диленчини хүндүлээринин база аал ээлээн уругларнын сагыыр езулалдарын билген турар.		
8	Практиктиг кичээл. СТМ «Аалга кирген кижини аяк эриин ызырар...»	1	Өгге хамаарышкан тыва улустун езулалдарын херек кырында көргүзүп, ону ажыглалга киирерин билип алып болгаш күүседир.		
9	Тыва өг улустун аас чогаалында, шүлүктөрдө.	1	Тыва улустун аас чогаалында болгаш чогаалдарында, шүлүктөринде тыва өгнүң ролун база амыдыралчы чижектер-биле деңнеп өөренир.		
10	Практиктиг кичээл. Конференция «Өг – биче делегей».	1	Өгге хамаарышкан уругларнын кылган дыңнадыгларын база чуруктарынын камгалалы.		
11	Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнун шаг төөгүден бээр ажыктыгы.	1	Өгнү көжүреринин чурумун база ону көжүрерде сагыыр ужурлуг езу-чаңчылдарны өөренип билген турар ужурлуг.		
12	Тыва улустун хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары.	1	Тыва улустун Шагаа болгаш Наадым дээн уткалыг байырлалдарынын тывылган төөгүзүн, ужур-утказын билген турар болгаш ону үнелээр сагыш-сеткилдиг болур.		
13	Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел.	1	Шагаа – чаа чыл база часты уткуурунун байырлалы. Аңаа белеткел дугайын өөренип көөр, амгы үе-биле белеткелди деңнеп билген турар.		
14	Шагаа хүнү. Шагаа үезинин алгыш-йөрээлдери.	1	Шагаа хүнүнүн эртеринин чижек хүн чурумун база ол хүн чоннун сагыш-сеткилин, аразында харылзаазын билген		

			турар. Эвээш дизе, 1-1 алгыш-йөрээлдерни билген турар. (Шагаага хамаарыштыр)		
15	Шагаа байырлалының онзагай оюннары.	1	Шагаа байырлалының чижек хүн чурумун тургузуп тургашла, аңаа ойнап эртер оюннарның даңзызы-биле кичээлге ажылдаар база оларның тывылганының кыска төөгүзүн, кижиниң сайзыралынга, угаан-медерелинге салдарлыын билген турар.		
16	Практиктиг кичээл. «Чаңчылывыс сагып, шагаалажып ойнаал».	1	Практиктиг кичээлге өг-бүлеге канчаар уткуурун практика кырынга көргүзөр. Ону школага канчаар эрттирерин планнаар.		
17	Практиктиг кичээл. Школавыста шагаа.	1	Школага планнатынган Шагааны эрттирер. (7-ги класстар аразынга) Оюннарны харыылаар уругларны шилиир.		
18	Кожа-хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары).	1	Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарныбайырлалдарының дугайында медээ-биле таныжар. Оларның ук байырлалдарга сагып турар езу-чаңчылдарының утказын башкының берген медээлеринден билип алыр.		
19	Наадым – чоннуң ынак байырлалы. Эрттирер үези, ужур - уткалыы, чуруму. Наадым үезиниң оюннары. Аът чарыжы.	1	Наадым байырлалының эрттирер үезиниң, чурумунуң, кымнарга тураскаадып эрттирип турарының дугайында билген турар. Аңаа эртер аът чарыжы, хүреш оюннарының дугайында медээлер-биле таныжар.		
20	Мөге хүрежи.	1	Хүреш деп чүл? Ол тыва национал оюн болбушаан, спортуң бир хевири болуп кирип турарының дугайында база Тывада сураглыг мөгелер дугайында медээлерни билген турар ужурлуг.		
21	Эзир –Кара – төөгүлүг аът.	1	Тыва чоннуң аът чарыштырар оюнунуң дугайында база Тывада төөгүлүг чүгүрүк аъттар дугайында медээни билген турар.		
22	Наадым. Наадымнар хүрежинге шүглүп чораан мөгелер, чарыштарга эртип чораан аъттар.	1	Тывада сураглыг мөгелерге база төөгүлүг аъттарга кылган рефераттарын камгалаар болгаш оларның дугайында медээни эштеринге дамчыдар.		

23	Ыдык мал деп чүл? (аътка хамаарыштыр)	1	Тыва кижиниң амыдыралында аъттың ролун, аңаа тыва кижиниң хамаарылгазын		
24	Практиктиг кичээл. СТМ «Ажылывыс түңнээлиңер».	1	Наадымга хамаарыштыр түңнел чогаадыкчы ажыл кылыр. Чижээ: эрткен аътка кубок, мөгеге кубок азы дамчыыр кубок дээн чижектиг. Класка биче Наадымны белеткээр.(планнаар)		
25	Практиктиг кичээл «Клазывыста биче наадым».	1	Планнатынган Наадымны спортзалга азы даштыгаа спорт шөлүңге эрттирер.		
26	Уругларның хар- назынынга дүүшкек оюннар. Сайзанаң.	1	Оюн деп чул?, тыва оюннарга кандыг оннар хамааржырыл? Оларны назы-хар аайы-биле канчаар бөлүктөп болурул? База Сайзанаңтың хевирлерин билген турар ужурлуг.		
27	Угаан оюннары.	1	Угаан-медерел сайзырадыр оюннарның ойнаар дүрүмнерин билген турар ужурлуг. Оларның кижиниң угаан- медерелиниң сайзыралынга кандыг салдарлыын бот- башкарнып түңнөп көргөн болур ужурлуг.		
28	Хан-дамыр сайзырадыр оюннар.	1	Хан-дамыр сайзырадыр оюннарны билген турар болгаш оларның кандыг хевирлери бөгүн ойнаттынып турарын түңнээр.		
29	Практиктиг кичээл. Салаалар-биле ойнаар оюннар.	1	Салаалар-биле ойнаар оюннарны назы-хар аайы-биле дүүштүрер, үстүндө өөрөнгөн оюннарын ойнаар.		
30	Практиктиг кичээл Оюннарга СТМ мөөрейи.	1	Оюннарга мөөрей эрттирер.		
31	Ада-огбениң элээди уругларга чагыглары.	1	Бурунгу өгбелерниң келир салгалга чагыглары-биле таныжар.		
32	Практиктиг кичээл. Адаларның чагыынга харыывыс.		Өгбелерниң чагыынга хамаарыштыр харыы кылдыр чогаадыкчы ажыл. (шүлүк, ыры, чогаадыг, чечен чугаа)		
33	Практиктиг кичээл. Адаларның чагыынга харыывыс.		Өгбелерниң чагыынга хамаарыштыр харыы кылдыр чогаадыкчы ажыл. (шүлүк, ыры, чогаадыг, чечен чугаа)		
34	Түңнел кичээл.	1	Чыл иштинде өөрөнгөн чүүлдерин түңнээр. «Улусчу ужурлар» деп эртем оларның		

			амыдыралынга ужур-дузалыг, эки салдарлыг болган бе түңнээр.		
--	--	--	---	--	--

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
- 3.Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
- 4 .Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улсутуң бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
- 12.Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
- 13.» Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. . Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
- 17.Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003
- 18.Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннуң бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004. 22.Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдези. Кызыл, 1984
- 19.Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
20. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.
21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
22. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
- 25.Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
- 26.Тыва улустуң алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
- 27.Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..